

Висновки. Отже, реалізація мовних прав українців, гарантованих Березневою Конституцією 1921 р. та мовним законом від 31 липня 1924 р. через колонізаційну політику, яка здійснювалася польською владою щодо українського населення не забезпечувалася. Незважаючи на положення законодавчих актів, які гарантували використання української мови в сфері освіти в дійсності були нормами декларативного характеру.

Список використаних джерел:

1. Великанович Д. За зміну «lex Grabski». Рідна школа. 1937. Ч. 7. С. 87-92.
2. Гловацький І. Ю. Українські адвокати Східної Галичини як захисники у кримінальних справах по обвинуваченню у вчиненні політичних злочинів у міжвоєнний період (1918-1939 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2006. 237 арк.
3. Гловацький І. Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921-1939 рр.). Л.: Тріада плюс, 2003. 346 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_all/cgiirbis_64.exe
4. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 271. 67 арк.
5. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 994. 448 арк.
6. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2 Оп. 1. Спр. 1845. 87 арк.
7. Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. Л.: Видавництво Українського католицького університету, 2012. 172 с.
8. Субтельний О. Україна. Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчук; вст. ст. С. В. Кульчицький. К.: Либідь, 1991. 512 с.
9. Юхимюк О. Правовий статус органів місцевого самоврядування на території Західної України у складі Польщі (1918-1939 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2003. 170 с.
10. Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polska podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa. № 110. 1919. 1089 s.
11. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa. № 44. Т. 1. 1921. 950 s.
12. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości. №79. Rok 1924. 1602 s.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3-2.2>

РОСОВСЬКА І.Ю.

**ОСНОВНІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВА І РЕЛІГІЇ
У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

**MAIN FORMS OF INTERACTION OF LAW AND RELIGION
IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND LEGAL REGULATION**

Актуальність статті полягає в тому, що у сучасному суспільстві право вважається регулятором суспільного життя, адже кожний на території держави має узгоджувати свою поведінку з правилами, за якими вона визнає значення обов'язкових. Професійні юристи, працюючи в межах такого ефективного типу регулювання, не завжди можуть коректно співвідносити його з іншими типами, здатними ефективно впливати на людську поведінку, діючи одночасно з правом, але по-своєму і не завше узгоджено з ним. Одним із них і є релігія. Тому пошук збалансованих форм взаємодії права і релігії в процесі соціально-правового регулювання є одним із ключових викликів, що постали перед сучасною правовою системою. Мета

© РОСОВСЬКА І.Ю. – здобувач кафедри права (Університет Короля Данила)

статті полягає у дослідженні теоретичних і практичних аспектів основних форм взаємодії права та релігії в якості елементів механізму соціально-правового регулювання. В статті розглядається особливості взаємодії права та релігії в якості регуляторів суспільних відносин. Розкривається зміст соціально-правового регулювання в контексті основних форм взаємодії права та релігії. Обґрунтовується, що право і релігія є найважливішими регуляторами суспільних відносин. Наголошено, що релігійні норми акумулюють соціальні цінності, які поступово формуються у суспільній свідомості і пов'язуються з загальною ідеєю права; набувають свого відображення у змісті нормативно-правового припису чинного законодавства; укорінюються у суспільній правовій свідомості і визначають не лише загальне сприйняття індивідами оточуючої їх дійсності, а й їхню діяльність. Зроблено висновок, що взаємодія права і релігії у площині соціально-правового регулювання суспільних явищ і процесів фактично призвела до актуалізації сучасної філософської і правової думки у напрямі концептуального поєднання права і релігії як окремих складових системи соціального регулювання, а на практичному рівні – часткового утвердження світськості права і держави, віротерпимості та свободи віросповідання. У той же час секуляризація політико-правових явищ досить часто була пов'язана з повним запереченням зв'язків права і релігії, що не сприяло пізнанню природи їх співвідношення.

Ключові слова: *право, релігія, правові норми, соціальні норми, правосвідомість, соціальне регулювання, правове регулювання.*

The relevance of the article is that in modern society, the law is considered a regulator of public life, because everyone in the state must harmonize their behavior with the rules by which it recognizes the importance of mandatory. Professional lawyers, working within such an effective type of regulation, can not always correctly correlate it with other types that can effectively influence human behavior, acting simultaneously with the law, but in its own way and not always consistent with it. One of them is religion. Therefore, the search for balanced forms of interaction between law and religion in the process of socio-legal regulation is one of the key challenges facing the modern legal system. The purpose of the article is to study the theoretical and practical aspects of the main forms of interaction between law and religion as elements of the mechanism of socio-legal regulation. The article considers the peculiarities of the interaction of law and religion as regulators of social relations. The content of social and legal regulation in the context of the main forms of interaction between law and religion is revealed. It is substantiated that law and religion are the most important regulators of social relations. It is emphasized that religious norms accumulate social values, which are gradually formed in the public consciousness and are associated with the general idea of law; acquire their reflection in the content of the normative-legal prescription of the current legislation; are rooted in the public legal consciousness and determine not only the general perception of individuals of the reality around them, but also their activities. It is concluded that the interaction of law and religion in the field of socio-legal regulation of social phenomena and processes actually led to the actualization of modern philosophical and legal thought in the direction of conceptual combination of law and religion as separate components of social regulation, and on a practical level – partial secularism and the state, religious tolerance and freedom of religion. At the same time, the secularization of political and legal phenomena was often associated with a complete denial of the relationship between law and religion, which did not contribute to understanding the nature of their relationship.

Key words: *law, religion, legal norms, legal consciousness, social norms, social regulation, legal regulation.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві право вважається регулятором суспільного життя, адже кожний на території держави має узгоджувати свою поведінку з правилами, за якими вона визнає значення обов'язкових. Професійні юристи, працюючи в межах такого ефективного типу регулювання, не завжди можуть коректно співвіднести його з іншими типами, здатними ефективно впливати на людську поведінку, діючи одночасно з правом, але по-своєму і не

завше узгоджено з ним. Одним із них і є релігія. Тому пошук збалансованих форм взаємодії права і релігії в процесі соціально-правового регулювання є одним із ключових викликів, що постали перед сучасною правовою системою.

Стан дослідження. Серед вітчизняних та зарубіжних науковців, які досліджували окремі аспекти взаємодії права і релігії є Г. Берченко, С. Бостан, С. Бочарова, Є. Бурлай, А. Величко, Д. Вовк, Г. Гурвіч, Г. Друзенко, О. Кудояр, О. Маніліч, Е. Пеньков, А. Посашкова, П. Рабінович, В. Сорокін, П. Юркевич та інші.

Мета і задачі дослідження. Мета написання даної статті полягає у дослідженні теоретичних і практичних аспектів основних форм взаємодії права та релігії в якості елементів механізму соціально-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес адекватного регулювання суспільних відносин між людьми здійснюється як правом, так і релігією. Закріплення прав і свобод людини, їх змісту та обсягу в основних нормативних актах є одним з основних напрямів демократичного суспільства, адже відповідно до Конституції України людина є найвищою соціальною цінністю. І для права – це основне його призначення. Регулювання суспільних відносин на законодавчому рівні здійснюється постійно. Релігійні організації також постійно приймають різні документи, які є відносно обов'язковими для людей, що сповідують ту чи іншу релігію. Людина часом може стояти перед вибором, яких із норм потрібно дотримуватися. Тому варто звернути увагу на місце релігійних норм у системі регулювання суспільних відносин.

Потрібно констатувати, що як чинник соціального регулювання остання для представників юриспруденції суттєвою мірою є «рідчю в собі». І все ж особливості цього регулятора, як і різноманітні аспекти його співвідношення з правом, осмислені в юриспруденції, очевидно, недостатньо попри безумовну актуальність цього питання [12, с. 150].

Релігійні норми та принципи, що регулюють відносини між суб'єктами релігійних відносин, об'єктивовані та систематизовані у нормативні акти, входять до складу нормативної (регулятивної) підсистеми правової системи. За допомогою релігійних норм, як загальних правил поведінки, реалізується потреба суспільства в затвердженні нормативних начал існування і розвитку релігійної спільноти, дотриманні режиму циклічності, сукупності повторюваних релігійних відносин і процесів у межах релігійної організації. Релігійна свідомість як різновид свідомості, одночасно з правовою свідомістю, правовою культурою, праворозумінням фактично виступає вагомим структурним елементом ідеологічної складової правової системи [3, с. 98].

Релігійні норми історично виступають найпершими регуляторами суспільних відносин, факторами формування правових норм, ставлення індивідів до правових інститутів, формування протиправної чи законослужняної поведінки. За допомогою релігійних норм формується певна релігійно-нормативна ідеологія, яка формує певний культурний свідомий тип людини. Через зміст релігійних норм правові норми знаходять своє божественне обґрунтування відповідно до приписів Священних джерел у нормах сучасного світського та релігійного права [10].

Система релігійних норм у правовій системі має двосторонню природу: з одного боку, релігійні норми визначаються своїми індивідуальними особливостями, а з іншого – ці особливості набувають специфічних ознак у результаті впливу усіх елементів правової системи. Особливості релігійних норм, а також специфіка їх впливу, визначаються факторами виникнення і розвитку правової системи, що пояснює та розкриває природу правової системи. Як зазначалося вище, існування релігійних норм як джерел права ідентифікує країни щодо їх належності до релігійної правової системи. Тобто релігійні норми мають визначальний характер щодо правової системи окремих країн, активно впливають на їх класифікацію [1, с. 13].

Релігійні норми акумулюють соціальні цінності, які поступово формуються у суспільній свідомості і пов'язуються з загальною ідеєю права; набувають свого відображення у змісті нормативно-правового припису чинного законодавства; укорінюються у суспільній правовій свідомості і визначають не лише загальне сприйняття індивідами оточуючої їх дійсності, а й їхню діяльність.

Відбувається акумуляція фундаментальних суспільних цінностей, які, набуваючи правової форми, стають правовими цінностями та правовими принципами, а також впливають на аксіологічний рівень правової свідомості, що дозволяє не лише сформувати на рівні права й укорінити у суспільній правовій свідомості певні цінності (свободи, справедливості, гуманізму, рівноправності, відповідальності тощо), а й забезпечити їх запровадження у практику безпосереднього нормативного регулювання суспільних відносин [16, с. 192-198].

Як форми свідомості і релігія, і право є нормативними, тобто відображують загальнообов'язкові правила поведінки людей, що мають імперативний, безумовний характер і передбачають певні санкції за їх порушення [19, с. 225]. У структурі правової і релігійної суспільної свідомості прийнято виділяти ідеологічний (систематизовані уявлення про правову чи релігійну дійсність) і психологічний (сукупність почуттів, емоцій, переживань з приводу права чи релігії) рівні. Центральним елементом правосвідомості виступає правова ідеологія, яка характеризує раціональний, науковий спосіб осмислення права чи його окремих проявів. Це пов'язано з тим, що для правового регулювання найбільш важливим є усвідомлення обов'язковості правових приписів, а не емоційна прихильність до останніх. В основі схвалення права суспільством лежить прагнення суспільства на основі справедливості захистити свободу кожного індивіда шляхом встановлення міри цієї свободи, що є передумовою підтримання цілісності соціуму. В свою чергу, правова психологія є перш за все одним із чинників ефективності або неефективності правового регулювання, оскільки повноцінне функціонування правової системи неможливе без позитивного ставлення суб'єктів до права, виправданості в суспільній думці обмежень, які накладає право на конкретну особу.

Онтологічний аспект є найбільш раціональним як в правовій, так і в релігійній свідомості індивіда. Він пов'язаний з теоретичним та емпіричним пізнанням релігії і права, у тому числі шляхом інтерпретації правових і релігійних текстів, розумових процесів осягнення правової і релігійної дійсності. На наш погляд, є некоректним прийняте в радянській літературі зведення релігійного знання до ірраціонального містичного теоретизування, заснованого на сліпій вірі в могутність надприродного [14, с. 77], що призводить, мовою П. Д. Юркевича, до «зазіхання фантазії на істину» [21, с. 37].

Як слушно зазначає Є. Бурлай, гносеологічним корінням релігії є цілком конструктивні абстракції про об'єктивні, зовнішні закономірності, за якими здійснюється і розвивається життя людини і світу [5, с. 72]. Правий В. Бачинін, який вказує, що будь-яке порушення формально-логічних вимог при поводженні з релігійною нормою є неприпустимим, оскільки це призводить до непередбачуваних зловживань з сенсом норми. Разом з тим релігійне пізнання і знання досить часто є альтернативними правовим, оскільки в основу релігійних канонів завжди покладено посилку (існування священного), яка розумово не доводиться, а постулюється методом об'явлення [5, с. 49].

Однією з найпотужніших у праві є релігійна традиція, яка, відповідно до визначення Д. Вовка, відображає специфіку правової системи, зумовлену впливом певної релігії на неї. Дослідження релігійної правової традиції дає можливість побачити, як і якою мірою релігія в усьому розмаїтті її проявів визначила і продовжує визначати історичний розвиток права того чи іншого суспільства. Кожній релігійній традиції у праві властива низка рис, що можуть бути поділені на дві групи: сутнісно-функціональні риси (спільні для всіх релігійних правових традицій, тобто такі, що відображають природу цих традицій та їх роль у правовій системі), а також змістовні риси (властиві кожній конкретній традиції, тобто такі, що дозволяють відмежувати одну релігійну правову традицію – християнську, ісламську, іудейську, індуську тощо від іншої). До сутнісно-функціональних рис, які, таким чином, дають можливість побачити природу релігійної традиції у праві, ми відносимо: 1) момент виникнення традиції; 2) наявність специфічних джерел традиції; 3) сферу дії традиції; 4) чинники поширення традиції; 5) експансивний характер традиції та шляхи її експансії [7, с. 12].

Правові та релігійні норми можуть вільно співіснувати в суспільстві, законодавстві, правовій практиці. Розвиток, становлення, конкуренція та співвідношення норм релігії відбуваються паралельно з правовими нормами. Велике значення має історичний фактор розвитку державно-церковних відносин, саме він визначає напрям взаємодії цих норм. Соціальні норми відрізняються своєю різноманітністю. Серед соціальних норм великий вплив на право здійснює мораль, але остання, своєю чергою, немає чіткого закріплення як правові норми в законодавчій сфері та як релігійні норми в релігійних книгах і канонічному праві.

Оскільки існує динамічний зв'язок релігії та права у процесі переходу до нового праворозуміння і розробки сучасної правової парадигми у вітчизняній юриспруденції, адже справедливо відмічено, що у праві зберігають не тільки традиції, але й віра у всевишнього, який освячує шлях праву у соціальному світі і кожний раз, коли суспільство перебуває у кризі, воно інстинктивно звертає увагу до джерел і відшукує там «знамення» [6].

Існування різноманітних наукових теорій праворозуміння та специфіка кожної з них пояснюється, з одного боку, особливостями історичного моменту розвитку правових явищ, з іншого – дуалізмом у розумінні феномену «право», протиставлення або співставлення природного та позитивного права, Божого та людського права, права та закону, офіційного права та традиції тощо [2, с. 83].

Релігійна основа забезпечує суворе та неухильне виконання правових приписів. Закріплюючи у змісті релігійних норм підзвітність та підконтрольність світської влади, остання діє суворо у визначених межах релігійно-традиційних приписів, відповідно до ідеалу добра та справедливості. Релігійні норми є стримуючими засобами у сфері регулювання суспільних відносин. Взаємодія релігійних та правових норм у процесі правотворення формується на аксіологічний, моральній, гуманній, толерантній, духовній основі, з метою захисту та реалізації прав і свобод особи [9, с. 29].

Фактично аналізоване явище є процесом природного зародження та розвитку права, динамічність якого забезпечується за рахунок природних, соціальних, економічних, політичних та інших правотворюючих факторів, його метою є формування права. Правотворення пов'язане з виникненням об'єктивно обумовленої потреби у регулюванні суспільних відносин, тобто правотворюючих чинників [18, с. 432].

Відбувається акумуляція фундаментальних суспільних цінностей, які, набуваючи правової форми, стають правовими цінностями та правовими принципами, а також впливають на аксіологічний вимір правової свідомості, що дозволяє не лише сформувати на рівні права й укорінити у суспільній правовій свідомості певні цінності (свободи, справедливості, гуманізму, рівноправності, відповідальності тощо), а й забезпечити їх запровадження у практику безпосереднього нормативного регулювання суспільних відносин [16, с. 198].

Взаємодія правових та релігійних норм у процесі правотворення відображає взаємодію складових частин ціннісної культури держави, об'єднаних причинно-функціональними та логічно-смысловими зв'язками. Домінуючою та стійкою формою взаємодії правових та релігійних норм у правотворенні є опосередкована форма впливу на підставі загальних факторів (віросповідальної політики держави, національних ідей, традицій тощо) [20, с. 354].

Релігійні норми мають тісний зв'язок з системою джерел права: виступають як підґрунтя права, формують його внутрішній зміст або як фактор розвитку права. Через систему джерел права, як структурного елементу системи права, можна дослідити та визначити місце релігійних норм у складі правової системи, адже система права є структурним елементом правової системи [13, с. 35].

С. Погрібний зазначає, що правильне розуміння сутності і змісту звичаю та моральних засад суспільства, як соціальних регуляторів цивільних відносин в Україні, є запорукою правильного розуміння і застосування багатьох положень цивільного законодавства [15, с. 209-217].

Як слушно у цьому ж контексті зазначають П. Рабінович та С. Максимов, нині «стає вкрай необхідним сформувати і використовувати такі світоглядно-філософську й теоретико-правову парадигми, які б могли послугувати надійним концептуальним фундаментом задля наукового обґрунтування і прогнозування соціальної практики у відповідній ділянці вітчизняного соціуму» [17, с. 402].

Останню ваду намагається подолати новітня юриспруденція, яка починає досліджувати право і релігію як складові системи соціального регулювання, що мають як спільні риси, так і відмінності, взаємодіють та впливають одне на одного. Так, Г. Кельзен розглядав право і релігію як різновиди суспільних устроїв, що врегульовують суспільні відносини та розрізняються за характером своєї забезпеченості: для релігії – це авторитет Бога, для права – примус, який застосовує держава [11, с. 40].

Г. Гурвич у свою чергу звертає увагу на здатності як релігії, так і права виступати засобом інтеграції суспільства та підтримання його в єдності, об'єднуючи у душі соціологічної школи права ці явища у широку категорію «соціальне право». Вагомий внесок у «виправдання» ролі релігії в процесі становлення західного права зробив Г. Дж. Берман, який зазначав, що релігія справила і продовжує справляти величезний вплив формування та функціонування права. На думку вченого, право і релігія мають чотири спільні елементи: ритуал, традицію, авторитет та універсальність [8, с. 93].

Висновки. Таким чином, взаємодія права і релігії у площині соціально-правового регулювання суспільних явищ і процесів фактично призвела до актуалізації сучасної філософської і правової думки у напрямі концептуального поєднання права і релігії як окремих складових системи соціального регулювання, а на практичному рівні – часткового утвердження світськості права і держави, віротерпимості та свободи віросповідання. У той же час секуляризація політико-правових явищ досить часто була пов'язана з повним запереченням зв'язків права і релігії, що не сприяло пізнанню природи їх співвідношення.

Релігійні засади великою мірою впливають на формування соціальних цінностей, які поступово кристалізуються у суспільній свідомості і пов'язуються з загальною ідеєю права, набу-

вають свого відображення у змісті нормативно-правового припису чинного законодавства, укорінюються у суспільній правовій свідомості і визначають не лише загальне сприйняття індивідами оточуючої їх дійсності, а й їхню діяльність.

Список використаних джерел:

1. Берченко Г. В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Нац. ун-т «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Х., 2012. 20 с.
2. Бостан С. К. Проблеми пізнання причин і умов виникнення держави, її поняття та типології. *Актуальні проблеми теорії держави та права*. Ч. 1 / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. К.: КНТ, 2007. Розд. 3. С. 70–111.
3. Бочарова С.Н. Роль общественных объединений в защите прав человека. *Вестник Московского университета. Сер. Право*. 1997. № 1. С. 98-100.
4. Бурлай Є. В. Право і релігія в системі соціального регулювання: спільне і різне. *Юрид. вестн.* 2006. С. 72.
5. Бурлай Є. Норма права: правило чи факт? *Ін-т законодавства Верхов. Ради України* : зб. наук. пр. К. : Реферат, 2005. С. 47–51.
6. Величко А. М. Християнство и социальный идеал (философия, право, социология индустриальной культуры) / под ред. В. П. Сальникова. СПб.; М. : СПб. ун-т МВД России, 2000. 544 с.
7. Вовк Д. О. Про напрямки впливу релігії на процес формування права. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 91. С. 12.
8. Гурвич Г. Д. Философия и социология права : избранные сочинения : пер. с франц., англ. М. В. Антонова, Л. В. Ворониной. СПб.: Изд. дом СПб. гос. ун-та, изд-во юрид. фак. СПб. гос. ун-та, 2004. 848 с.
9. Дроботов С. Аксиологічна і когнітивна функції права у процесі становлення правової держави. *Юридична Україна*. 2011. № 1. С. 28-35.
10. Друзенко Г. Інститут свободи совісті: міжнародні стандарти та законодавство України URL: <http://referatu.com.ua/referats/135/18302/?page=68>.
11. Кельзен Г. Чисте правознавство : 3 додат. : Проблеми справедливості: пер. з нім. О. Мокровольського. К. : Юніверс, 2004. 496 с.
12. Кудояр О. М. Державно-церковні відносини в Україні (ІХ–ХХ ст.). *Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти)* : матеріали Міжнар. молодіжної науково-практ. конф., 15–16 березня 2001 р.; ред. Л. І. Буряк. К., 2001. С. 150–153.
13. Маніліч О. В. Місце релігійних норм у правовій системі держави. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Випуск 597. *Правознавство*. С. 34-38.
14. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. *Некоторые вопросы методологии и теории*. М.: Мысль, 1972. 198 с.
15. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид.наук: 12.00.03. К, 2009. 412 с.
16. Посашкова А. Л. Взаимодействие норм ислама и правовых норм в правообразовании и правоприменении в России. *Вестн. Владим. юрид. ин-та*. 2008. № 1 (6). С. 192-198.
17. Рабінович П., Максимов С. Концепція наукового фахового журналу «Філософія права і загальна теорія права» (додаток до юридичного журналу «Право України»). *Право України*. 2011. № 12. С. 402.
18. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): [учебник]. Харьков: Эспада, 2005. 840 с.
19. Сорокин В. В. Понятие и сущность права в духовной культуре России. М. : Юрлитинформ, 2007. 453с.
20. Теорія держави і права: Академічний курс: [підручник] / В. С. Журавський, О. Л. Копиленко, С. В. Бобровник та ін.; [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. К.: Юрінком Інтер, 2006. 685 с.
21. Юркевич П. Д. З рукописної спадщини / Упорядкув., пер. укр. й компет. М. Ткачук. К.: Видавничий дім «KM Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 1999. 332 с.